

ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ ВИВЧЕННЯ КОНФЛІКТІВ: ВИЗНАНЕ ТА СПІРНЕ

Л.А. Білоконенко

Сучасна наука визнає беззаперечний факт: вивчення конфліктів має право на існування. Практичні проблеми з виникнення, розвитку, ефективного вирішення конфліктів постають не тільки перед психологами та соціологами, но також перед всіма, хто взаємодіє з людьми — політиками, військовими, педагогами, керівниками. Тому теорія конфлікту визнається актуальною і для різних суспільних структур, і для окремих суб'єктів.

Поняття конфлікту не належить сьогодні певній області науки чи практики. У міждисциплінарному огляді А.Я. Анцупов та А.І. Шапілов виділили 11 областей наукових знань, які вивчають конфлікт: психологія, соціологія, політологія, історія, філософія, мистецтвознавство, педагогіка, правознавство, соціобіологія, математика та військові науки [2, с. 33–35]. Перефразувавши вислів Т. Еббінгауза, можна сказати про конфлікти, що вони мають давнє минуле та коротку історію. І ця коротка історія, за теорією А.Я. Анцупова [1, с. 17] виглядає так:

I етап — до 1924 року: конфлікт вивчається в рамках філософії, мистецтвознавства, філології, права, військових наук, психології, але як самостійне явище не виділяється.

II етап — 1924–1992 роки: збільшення кількості публікацій про конфлікт у правознавстві, соціології, психології, математиці, соціобіології до 1935 року, відсутність будь-яких робіт з 1935 до 1949 року, поява у 50-х роках перших дисертаційних досліджень теорії конфлікту, у тому числі і з філософії.

III етап — з 1992 року і по сьогоднішній день: поява перших міждисциплінарних досліджень, конфліктологія виокремлюється як самостійна наука.

Названа періодизація описує загальний розвиток історії конфліктології, але для радянської та пострадянської теорії існує тільки період з 1924 року. Саме у 1924 році з'явилася у СРСР перша робота з конфліктології [3]. Її авторами були П.О. Гріффін та М.І. Могілевський. Робота мала соціологічний напрям та була присвячена проблемі вирішення трудових конфліктів (див. [1, с. 19]).

З часу появи першої зазначеної роботи і до початку ХХІ ст. відносна кількість досліджень конфлікту в різних областях науки має досить нерівномірний характер. Якщо пострадянському простору властиве лідерство психології, то у західній конфліктології найбільше досліджень проводиться саме соціологами. У філософії основні напрямки дослідження конфлікту пов'язані з виявом закономірностей його розвитку, а також співвідношенням категорій «протиріччя» та «конфлікт», серед них: «моральний конфлікт, методологічні аспекти етнічних конфліктів, конфлікт як естетична категорія, критика сучасних поглядів західних філософів, розробка власне філософської концепції соціального конфлікту» [1, с. 21].

В цій статті ми ставимо за мету висвітлити деякі традиції дослідження конфліктів у світовій філософсько-соціологічній думці і виявити певні характеристичні риси головних теоретичних моделей західної конфліктології.

Джерелом дослідження конфлікту в філософській та соціологічній традиції у ХІХ ст. став розгляд процесів боротьби у суспільстві. Але боротьба не є породженням людини. Найбільш значимий опис боротьби та її ролі у тваринному світі належить Ч. Дарвіну та Ч. Уоллесу. Природний відбір, в основі якого боротьба за існування, що забезпечує виживання особи певного виду, з одного боку, та внутрішньовидова боротьба, як засіб забезпечення території, відтворення потомства, ієрархії у групі, з іншого, — це «спадок», який людське суспільство отримало від тваринного світу. Хоча конфліктолог К. Боулдінг вважає, що теорія боротьби за існування Ч. Дарвіна — це, перш за все, «метафора, яка вводить в оману». Учений зазначає, що мова йде не скільки про «знищення конкурентів», скільки про пошук «оптимальної екологічної ніші, яка може забезпечити виживання тварин» [14].

На основі вчення Ч. Дарвіна виникла досить популярна теорія, яка отримала назву «соціал-дарвінізм». Основною тезою соціал-дарвінізму стало визнання, що людське суспільство інтерпретується в системі біологічних понять, котрі спираються на закони природного існування. Прихильником соціал-дарвінізму був Р. Спенсер, який в «Основах соціології» розвинув тезу про загальність та універсальність конфлікту. Спенсер стверджував, що боротьба за існування, конфлікти між індивідами та групами сприяють рівновазі в суспільстві, забезпечують процес розвитку. На наш погляд, у цьому є значний сенс: кожен конфлікт має і негативну, і

позитивну функцію. Позитивність постконфліктної ситуації визначається новими об'єктивними реаліями: новий розподіл сил, нові стосунки «опонентів», нове бачення існуючої проблеми й, звичайно, нова оцінка своїх сил та можливостей.

Наряду зі Спенсером прихильниками соціал-дарвінізму були У. Самнер, У. Беджгот, А. Смолл, які при описі соціальної боротьби в сутичках інтересів звертали увагу на проблему конфлікту. Але чи співпадають поняття «боротьба» та «конфлікт»? І боротьба, і конфлікт мають обов'язковий компонент — вирішення певної проблеми. Але боротьба не завжди має чітко направлений характер та визначеного суперника. Подібна невизначеність поняття «боротьба» змусила його поступитися терміну «конфлікт». Тож соціал-дарвінізм, навіть не усвідомлюючи цього, зробив значний внесок у відокремлення конфлікту як зіткнення сторін, думок, сил.

Певним етапом у розвитку теорії конфлікту стала так звана «модель рівноваги», яка стверджує гармонійність та узгодженість різних частин соціальної системи. Тому соціальний конфлікт розглядається як патологія у соціальній системі. Прихильником цієї моделі був Т. Парсонс, для якого конфлікт був деструктивним та руйнуючим явищем. Через це Парсонс уникав терміну «конфлікт», використовуючи інший — «напруга». Л. Козер, Е. Мейо поступово підміняли аналіз конфлікту теорією «рівноваги», «співробітництва». Дійсно, суспільство повинно мати правильний та розумний устрій, а війни, хвороби, голод, національне, стихійне лихо — патологія. Суспільство є сталим «на основі згоди більшості громадян країни слідувати єдиній системі цінностей» [12, с. 24]. Та гармонія у людському суспільстві досягається надто складно. Як свідчить історія, конфлікти зустрічаються так часто, що треба говорити не про їх винятковість, а про закономірність. Ця реалія спонукала до життя іншу «конфліктну модель», за якою основною відмінністю будь-якого суспільства є панування, конфлікт та підкорення. Фактично, завжди існує група людей, яка має владу над іншою; у кожній групі — свої спільні інтереси, які вона може відстоювати різними шляхами (насилля, протести, профспілковий рух, політичні партії тощо). Але група тих, хто не має влади та підкоряється, набагато чисельніша за ту, якій підкоряються. Люди, позбавлені влади і без практичної перспективи коли-небудь її мати, завжди є загрозою для гармонійного суспільства, а спроби перерозподілу влади — реалії історії людства. Тож «конфліктна модель» розглядає конфлікти як реальне, негативне, але тимчасове явище, викликане «неправильністю» суспільства. Як тільки суспільство стане «правильним», вони зникнуть. Але як стати правильним? Видається, що дослідження теорій «рівноваги» та «конфлікту» мали за мету з'ясувати можливості уникнути конфлікту. Сам же конфлікт їх практично не цікавив.

Формування безпосередньо теорії конфлікту як системи поглядів про

природу суспільства відбулося, за думкою багатьох дослідників, під впливом робіт Карла Маркса. Його ідеї поділяє значна кількість сучасних конфліктологів. К. Маркс зазначав, що конфлікти пов'язані з протилежними інтересами соціальних груп та беруть свій початок у відношеннях власності та її розподілі. Дійсно, існувала та існує класова боротьба, і саме вона стає рушійною силою суспільства. За Марксом, відносини, в які вступають люди, не залежать від їх волі чи свідомості. Це головна умова формування соціального суспільства. Його розвиток відбувається у відповідності з діалектичним законом єдності і боротьби протилежностей, які у суспільстві представлені класами чи групами. Як пише Н. Смельзер, «теорія конфлікту сформована головним чином на основі робіт К. Маркса» [12, с. 25]. Хоча сам К. Маркс не вважав себе першовідкривачем явищ класової боротьби: «Мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів, ні та, що я відкрив їх боротьбу між собою. Буржуазні історики задовго до мене виклали історичний розвиток боротьби класів, а буржуазні економісти — економічну анатомію класів» [10, с. 424–425].

Маємо визнати, що Марксова теорія конфлікту розглядала його без теоретичного аналізу різних форм, динаміки розвитку, структури та виходу з нього. В основному теоретизування Маркса стосується соціального конфлікту, де кожна зі сторін має лише одну мету — захопити та володіти дефіцитними ресурсами. Але ця теза була спростована соціальною практикою: конфліктологи виділяють соціальні конфлікти, які виникають у зв'язку з розподілом владних повноважень, з приводу матеріальних ресурсів, або визначають цінність найважливіших життєвих установок [9].

Сучасна теорія соціальних конфліктів також визначає їх форми, методи та інтенсивність: насильницькі та ненасильницькі, більш та менш інтенсивні, відкриті та закриті (латентні): у залежності від часу — затяжні та швидкоплинні; у залежності від масштабів — локальні та широкомасштабні. Марксова теорія була далека від таких теоретизувань. Разом з тим, справедливим буде визначити, що К. Маркс створив «соціологію класової боротьби» (за Р. Ароном), абсолютизувавши роль економічних відносин у виникненні соціального конфлікту. Тому марксова теорія стала широко розповсюдженою.

Іншим теоретиком конфлікту був німецький філософ Г. Зіммель, ім'я якого часто пов'язують з іменем Маркса. Зіммель вважав, що конфлікт у суспільстві є неминучим, а основною його формою є конфлікт між індивідом та суспільством [7]. На відміну від Маркса він розглядав конфлікти у різних сферах людської взаємодії: між етнічними групами, між поколіннями, між культурами, між чоловіком та жінкою тощо. Зіммель вірив, що конфлікт може призвести до соціальної інтеграції, забезпечує вихід ворожості, посилює соціальну солідарність. Конфлікт не завжди має руйнувати, може зберігати соціальні відносини і соціальні системи.

Сучасний теоретик конфлікту А.Я. Анцупов називає такі конфлікти конструктивними: вони мають і позитивні, і негативні наслідки [2, с. 228]. Отже, Маркса та Зімеля обгрунтовано називають першим поколінням класиків конфліктології, хоча їх ідеї та розробки не стосуються безпосередньо конфлікту, а характеризують, скоріше, загальне поле конфліктної теорії.

Початок ХХ століття приніс людству страйки, демонстрації, бунти, військові конфлікти та інші «принади» соціальної дійсності. Тож логічно, що була поставлена мета — знайти методику вирішення конфліктних ситуацій, причому не тільки на макрорівні, а і на мікрорівні — у малих групах, між окремими людьми. Ця переорієнтація з'явилася у роботах американського соціолога Т. Парсонса. Зокрема робота «Структура соціальної дії» визначає конфлікт як аномалію, а основною метою вважає існування безконфліктних стосунків між різними елементами суспільства, що, у свою чергу, відкриває шлях до взаєморозуміння та співробітництва. На наш погляд, думка Парсонса про соціальну рівновагу на основі інтегративної функції правових інститутів, релігії та звичаїв, є досить привабливою та слушною. Проте, концепція Т. Парсонса була названа «нежиттєздатною» [4], від його теорії «соціальної безконфліктної рівноваги» західні соціологи повернулися до конфліктної моделі суспільства.

Нова «конфліктна модель суспільства» була започаткована Р. Дарендорфом [5]. На його ідеї також вплинуло вчення К. Маркса. По Дарендорфу, соціальний конфлікт завжди існує у суспільстві через різноплановість інтересів. Але прерогативу дослідник визнає не за економічною, а за владною площиною конфлікту: головним питанням є питання про розподіл чи перерозподіл владних повноважень. Соціологу належить провідна роль у розробці певних положень теорії конфлікту: виникнення, фактори, динаміка розвитку, розв'язання та можливі наслідки. Дарендорф вважає, що неможливо ліквідувати глибинні причини соціального антагонізму, але можливо впливати на перебіг конфлікту. Ця теорія не революційного, а еволюційного перетворення суспільства, без сумніву, відкриває перед людством значні перспективи.

Теорія «позитивно-функціонального конфлікту» започаткована у роботі американського соціолога Л. Козера [8, с. 13]. Автор обгрунтував позитивну роль конфліктів у забезпеченні стабільності соціальної системи. Козер стверджує, що не існує і не може існувати соціальних груп без конфліктних стосунків, але цей конфлікт є боротьбою за цінності та соціальний статус, владу та матеріальні і духовні блага. Соціолог впевнений, що боротьба між соціальними групами та окремими людьми за перерозподіл матеріальних цінностей і владу має позитивні функції: такі конфлікти розряджають напруження та дають вихід негативним емоціям. Завершений конфлікт дозволяє зберегти взаємовідносини між сторона-

ми, утримуючи їх у відносно стабільному стані. У ході конфліктної дії, за думкою Козера, люди краще пізнають один одного. Це «тестова» функція конфлікту. Він визначає соціальний конфлікт: «... як боротьбу через цінності чи претензії за статус, владу чи обмежені ресурси, в якій метою ... сторін є не тільки досягнення очікуваного, але і нейтралізація, завдання шкоди чи усунення суперника» (переклад Н. Гришиної) [15, с. 232]. Фактично, Козер дав визначення конфлікту: воно багатоаспектне, багатопланове, зазначає фактори та умови виникнення. Більше того, автор впевнений, що соціальні відносини не протирічать стабільній та сталій соціальній системі.

Завдяки дослідженням Р. Дарендорфа та Л. Козера конфлікт перестає бути абстрактним явищем, визначається його феноменологія, рамки існування, визнаються його позитивні функції та закономірність, природність. Поняття конфлікту відокремлюється від поняття «боротьба», наповнюється змістом. Можна сказати, що конфлікт — це вже не абстрактне поняття, а визнане явище з майже конкретними кордонами. Покінчено і з дискримінацією конфлікту: він не шкідливе та небезпечне явище, а закономірна характеристика соціальних стосунків.

І завершальною теорією, яку б ми хотіли висвітлити, є «загальна теорія конфлікту», яку спробував створити К. Боулдінг [14]. Відповідно до неї — конфлікт — це реалія живого та неживого світу, яка виступає базовим поняттям при аналізі процесів соціального, фізичного, хімічного та біологічного середовища. Всі вони мають спільні функції, властивості та тенденції виникнення, перебігу та вирішення. У природі людини закладено потяг до постійної боротьби із собі подібним, до насилля. На жаль, цю думку Боулдінга важко спростувати чи заперечити. Варто згадати лише ХХ століття: войовниче та жорстоке. Соціологи констатують: за останні сорок років від бомб та куль загинуло у світі більше людей, ніж у Другій світовій війні. Кількість війн постійно збільшується. Вражає факт, що більшість з них є конфліктами всередині країн. Та людство має навчитися переборювати та обмежувати конфлікти. У цьому впевнений Боулдінг.

Отже, у зарубіжній науці основний вклад у розвиток конфліктологічних знань внесли соціологи, філософи, політологи, психологи. Було сформульовано дві загальні моделі розвитку конфлікту — «модель рівноваги» і власне «конфліктна модель». Кожна модель поступово збагачувала теоретичні основи конфліктології, привносячи щось своє. Початок формування теорії пов'язаний з ім'ям К. Маркса, хоча аналізу форм поведінки, динаміки розвитку, структури та виходу з конфлікту у нього не було. Маркс абсолютизував роль економічних відносин у виникненні соціальних конфліктів. Функціональна теорія Зіммеля доповнила майбутню конфліктологію тезою про необхідність вивчати конфлікти у різних сферах людських відносин. Він був впевнений, що конфлікт призво-

дить до соціальної інтеграції та солідарності. Т. Парсонс вперше заговорив про мікрорівень конфлікту. Його структурний функціоналізм, який намагався відкрити шлях до взаєморозуміння та співробітництва, не був визнаний. На протигагу «конфліктна модель суспільства», започаткована Р. Дарендорфом, стала теорією еволюційного перетворення. Дарендорф розробив ряд важливих теоретичних положень конфлікту, завдяки яким він не сприймався вже як абстрактне явище, а мав чітко окреслені кордони. Теорія позитивно-функціонального конфлікту Л. Козера характеризує позитивні функції конфлікту, який стимулює соціальні зрушення, появу нових норм, відносин та порядку. А «загальна теорія» К. Боулдінга визначила функції, властивості, тенденції виникнення, перебіг та вирішення конфлікту. Фактично, це основа сучасної конфліктології.

Таким чином, «модель рівноваги» хоча і підмінила аналіз конфлікту теорією співробітництва, але закликала до розумного людського устою, гармонії. Хоча, фактично, конфлікт тут підміняється вивченням його не-ефективного функціонування. Прихильники «конфліктної моделі» були впевнені, що у суспільстві постійно відбуваються зміни і виникають конфлікти. А щоб вони стали тимчасовим явищем, суспільство повинно навчитися бути «правильним». Тож обидві моделі з'ясовували можливості уникнення конфліктів, хоч і різними шляхами, але сама сутність конфлікту залишалася за межами їх інтересів.

Виникає закономірне питання: а де ж вітчизняні дослідники? І чому до 1985 р. теорія конфлікту не розроблялася у нас, в першу чергу, у філософії? Справа в тому, що хоча радянські філософи й досліджували проблеми суперечності, але вважалося, що у соціалістичному суспільстві існують лише неантагоністичні протиріччя. Отже конфлікт — явище виняткове, і виникає лише на рівні між особами чи особа-група. Фактично, існувала ілюзія безконфліктності, причому і на макро-, і на мікрорівні. Ставлення до конфліктів було однозначне — це «аномалія». Тож така «неактуальність» конфліктології зупинила і теоретичні дослідження, і практичну роботу з конфліктами. Тільки на початку 60-х років у Радянському Союзі з'являються роботи з філософського аналізу конфлікту. Основою вивчення конфлікту в філософії у СРСР стали ідеї Г. Штракса, де конфлікт розглядався як «ненормальне» явище, пережиток минулого [13] (пор. [2, с. 64]). З 60-х до 80-х років вітчизняна філософія лише епізодично зверталася до феномену конфлікту (див., напр. [11]). На сьогоднішній день найбільш перспективним та цікавим направленням є філософська концепція соціального конфлікту.

Отже, саме роботи видатних західних філософів та соціологів започаткували традиції вивчення конфліктів. Теорії дослідників, які мали спірні та спростовані часом думки, разом з тим залишили низку визнаних ідей, котрі стали підвалинами нової значної науки. І можна лише жалкувати,

що до цієї історії становлення вітчизняні науковці долучились запізно.

1 Бібліографія

- [1] *Анцупов А.Я.*, Баклановский С.В. Конфликтология в схемах и комментариях. — СПб., 2005.
- [2] *Анцупов А.Я.*, Шапилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. — М., 2004.
- [3] *Гриффин П.О.*, Могилевский М.И. Трудовые конфликты и порядок их разрешения. — Пг., 1924.
- [4] *Гришина Н.В.* Психология конфликта. — СПб., 2005.
- [5] *Дарендорф Р.* Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования, 1994. — №5. — С. 142–147.
- [6] *Здравомыслов А.Г.* Социология конфликта. — М., 1995.
- [7] *Зиммель Г.* Человек как враг // Социологический журнал, 1994. — №2. — С. 114–118.
- [8] *Козер Л.* Завершение конфликта // Социальный конфликт: современные исследования. Реферативный сборник. — М., 1991. — С. 27–35.
- [9] *Козырев Г.И.* Введение в конфликтологию. — М., 2001.
- [10] *Маркс К.* Письмо Йосифу Вейдемейеру, 5 марта 1852 // Собр. Соч., Изд. 2. — М., 1962. — Т. 28. — С. 422–428.
- [11] *Нечипоренко Л.А.* Буржуазная «социология конфликта». — М., 1982.
- [12] *Смелзер Н.* Социология. — М., 1994.
- [13] *Штракс Г.М.* К проблеме конфликта в социалистическом обществе // Вестник МГУ. — Серия 7, Философия, 1962. — №5.
- [14] *Boulding K.* The Role of Conflict in the Dynamics of Society // Current Research on Peace and Violence. — Vol. IX, — No. 3. — 1986. — P. 98-102.
- [15] *Coser L.* Conflict: Social Aspects // International Encyclopedia of the Social Sciences. Ed. by D. Sills. — Vol. 3, — USA, — 1968. — P. 232–236.